

התיישבות היהודים באסיה התיכונה בימי קדם ובימי הביניים המוקדמים

מיכאל זנר

א. ראשית הנוכחות היהודית באסיה התיכונה

ראשית הנוכחות היהודית באסיה התיכונה אינה ניתנת לקביעה ודאית. כדי לשחזר את ראשית נוכחות זו ננסה לפעול בדרך האנאלוגיה. ידוע מהכרוניקות הגרוזיות, כי ראשוני היהודים התיישבו באזור מְצֶכְטָה לא מאוחר מראשית המאה הרביעית לפני הספירה. אזור מצכטה היה קשור בתקופה זו בקשרים שאין לפקפק בהם עם האימפריה האיראנית הַאֲחֵמֶנִית, ואולי בזמנם מסוימים אף היווה חלק ממנה.¹ מכאן ניתן להקיש, שאם היהודים אשר יצאו מבבל אחרי כיבושה על-ידי האימפריה האיראנית והחלו מתפשטים במרחביה יכלו להגיע בתקופה ההיא לגרוזיה, הם יכלו להגיע גם כן לאזורי אסיה התיכונה שנכללו באימפריה זו.

ב'מגילת אסתר' מופיעה מספר פעמים קביעה, אשר לפיה היהודים ישבו במלכות פרס בעת התרחשות העלילה המתוארת במגילה 'בכל מדינות המלך' (ג:ו; ח; ח:ה; יב; ט:כ). כידוע, 'מגילת אסתר' חוברת בתקופה האַרְשִׁפִית המוקדמת, ככול הנראה לפחות כמה עשרות שנים לפני שנת 77-78 לפני הספירה, שבה הובא תרגומה היווני למצרים. אף שעלילת המגילה ממוקמת בתקופת אחשורוש, הריאליה המתוארת בה הינה מתקופת מחבר המגילה. מכאן 'מדינות המלך', שאליהן הוא התכוון, אינן אלא פרובינציות של ממלכת הארשכים, אשר פארתייה, אזור מוצאה של השושלת הארשכית ואחוזתה התורשתית, היתה אחת הידועות ביותר שבהן. לכן ניתן לראות בקביעה שבה עסקנין רמו לאפשרות של נוכחות היהודים לפחות באזור אחד של אסיה התיכונה, היינו בפארתייה, כבר כמאה השנייה ובראשית המאה הראשונה לפנה"ס.

ספר 'מעשי השליחים' בכרית החדשה כולל רשימה של עולי-הרגל היהודים לירושלים בחג השבועות בשנת 33 לספירה. רשימה זו ערוכה לפי הלשונות

פירוט ההפניות הכיכילוגראפיות — ראה בסוף המאמר.
1 ראה: לאנג, עמ' 506 ובמיוחד עמ' 514-515.

עיר - תקופת ישוב היהודים בה - ראה בגוף המאמר
 יהודיליק - מיקומה ניתן באופן משוער

המדוברות בפי עולי-הרגל (ב: 9-11). 'מעשי השליחים' חובר ככל הנראה סמוך לשנת 85 לספירה, אבל הרשימה הנדונה חוברת, כפי שניתן להניח, על סמך מקורות יותר מוקדמים, אשר השתקף בהם במידה רבה של אותנטיות ההרכב האמיתי של קבוצות יהודים שעלו לירושלים מגלויות שונות במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה.² שכן, הספך נכתב כ-15 שנה אחרי חורבן בית שני, ולכן בעת חיבורו כבר לא נתקיימו העליות-לרגל כחג השבועות. הקבוצות הלשוניות המזכרות ברשימה זו ניתנות בה בעיקר כשני מדורי-מישנה עיקריים: המדור המזרחי (ב: 9) והמדור המערבי (ב: 10), והרצף של איזכור כל קבוצה וקבוצה לשונית מתחיל בקבוצה המרוחקת ביותר מירושלים וממשיך לכיוון ירושלים. 'הפארתיים' פותחים את הרשימה (ב: 9), כיוון שהם, כלומר יהודים דוברי השפה הפאריתית, הינם הקבוצה המרוחקת ביותר מירושלים לכיוון המזרח. הרשימה מבחינה הבחנה ברורה ביותר בין 'הפארתיים' ובין 'המדיים' ו'העילמים' (שם), אף על פי שהן מדי והן עילם היו, כמוהן כמו פארתייה, בתוך גבולות האימפריה הפאריתית הארשכית. לכן אין לפקפק בכך, שהיהודים שכונו ברשימה 'הפארתיים' כונו כך לא לפי שמה של האימפריה

2 על נוהלי העלייה לרגל בתקופת בית שני - ראה: ספראי.

שממנה הם הגיעו אלא לפי השפה המיוחדת והמובחנת היטב, שעימה הם באו מן האזור שבו ישבו.

כדי שיהודים ידברו פארית כשפת-אם כבר בראשית המאה הראשונה לספירה, היה עליהם להתיישב באזור לשוני פארתי לפחות כמה דורות לפני התקופה הזאת, וזה מחזיר אותנו להשערה, שהובאה לעיל על סמך הנאמר ב'מגילת אסתר'.
על רבן גמליאל הזקן (המחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה, שנות חייו המדויקות אינן ידועות) מסופר בתלמוד, כי אחת מאיגרותיו נועדה ל'אחנא בני גלותא בבבל ולאחנא דבמדי ולשאר כל גלוותא דישראל' (בבלי סנהדרין יא ע"ב). יש סימטריה ברורה בין סדר איזכור הגלויות בצייטטה זו ובין סדר קבוצות העולים מגלויות ישראל שב'מעשי השליחים', אך הרשימה שב'מעשי השליחים' סודרה החל מהקבוצות הרחוקות ביותר מירושלים אל כיוון ירושלים ואילו סדר הגלויות באיגרת זו של רבן גמליאל הזקן הוא מירושלים לכיוון הגלויות שמזרחה ממנה, שכל הקרובה יותר אליה מוזכרת לפני המרוחקת יותר. מכאן יש להסיק, שישאר כל גלוותא דישראל' אינו אלא גלויות של יהודים שישבו במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה מזרחה למדי, כלומר באזור או באזורים שמעבר למדבר האיראני הגדול, הווה אומר באזור ח'וראסאן — אסיה המרכזית של איראן רבתי ההיסטורית, אשר פארתי הייתה חלק ממנו.

ב. יהודים באסיה התיכונה בתקופה הקדם-אסלאמית

1. מרוו

העדות הישירה הראשונה על אודות נוכחות יהודים באסיה התיכונה היא מן המחצית הראשונה של המאה הרביעית לספירה. בעדות זו, בתלמוד, נאמר: 'רב שמואל בר ביסנא איקלע למרגואן. אייתו ליה חמרא ולא אשתי. אייתו ליה שיכרא ולא אשתי. בשל מא חמרא משום שימצא. שיכרא משום מאי. משום שימצא דשימצא' (בבלי עבודה זרה ל ע"ב). מרגואן אינה אלא אזור העיר מְרוּו, הידועה בתולדות אסיה המרכזית ואינה מרוחקת הרבה מאזור פארתי ההיסטורית. העיר מרוו עמדה על דרך המשי, וכמה אמוראים בבליים עסקו בסחר המשי.³ רב שמואל בר ביסנא היה חבר ישיבת פומבדיתא במחצית הראשונה של המאה הרביעית. שכן, במקומות המעטים בתלמוד שבהם הוא מוזכר (פרט למצוטט לעיל) הוא בן-שיחם של אביי ורבא (נדה מב ע"א), או אביי ורב יוסף (שם), או רב יוסף בלבד (קידושין כו ע"ב) או רבא בלבד (כתובות ק ע"א) — כולם חברי ישיבת פומבדיתא במחצית הראשונה של המאה

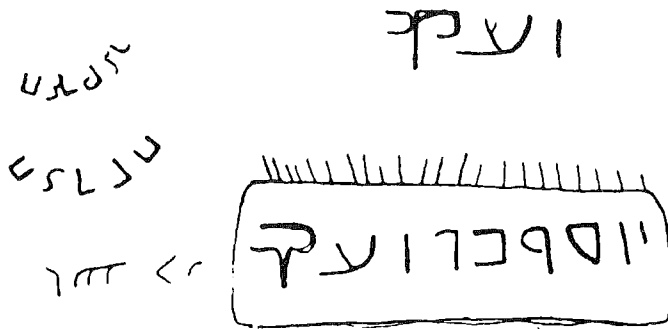
3 על עיסוקם של אמוראי בכל בסחר המשי — ראה: ניוסנר, עמ' 912. על דרך המשי — ראה: הראל, עמ' 110-112; בולנא; ווטסון, עמ' 544-552.

הרביעית. אפשר אפוא להניח כי נסיעת רב שמואל למרגואן-מרוו היתה בענייני עסקים וקשורה בסחר המשי. נוסף לכך, מכרוניקת נתן הבבלי ידוע לנו, כי ישיבת פומבדיתא היוותה סמכות הלכתית עליונה ליהודי ח'וראסאן כבר 'בימי קדם'.⁴ בדרך-כלל מקובל, כי החל מסוף המאה השישית החלו להכיר בסמכותן של ישיבות בכל גם מעבר לתחום ארם-נהריים. ברם נראה כי ניתן לפרש את מסעו של רב שמואל בר ביסנא למרוו כעדות לכך, שקשרי ישיבת פומבדיתא עם יהודי החלק המזרחי של העולם האיראני היו קיימים לא מאוחר מאשר המחצית הראשונה של המאה הרביעית, הוא פרק-הזמן שבו חי רב שמואל בר ביסנא. חיזוק להנחה זו ניתן למצוא גם בכך, שבעצם נסיעתו למקום כה מרוחק הפר רב שמואל בר ביסנא לא רק את האיסור: 'כשם שאסור לצאת מארץ ישראל לכלל כך אסור לצאת מבבל לשאר הארצות' (בבלי כתובות קיא ע"א), אלא גם את האיסור המחמיר על היושבים בפומבדיתא לצאת 'אפילו מפומבדיתא לביכוכי'. (שם. ביכוכי הוא ישוב קטן סמוך לפומבדיתא.) הצידוק לאמורא להפר איסור זה היה יכול להיות יציאה בענייני תורה, כשליח של ישיבתו לאזור, או אזורים, שסרו לסמכותה ההלכתית. כדי להגיע למרוו תוך כדי שמירה על מצוות הדת כראוי לאמורא, היה על רב שמואל בר ביסנא לעצור לשם מנוחת השבת, לפני הגיעו למרוו, במקום כלשהו שהיתה בו אוכלוסיה יהודית עם מניין לשם תפילה בציבור וכדי להצטייד באוכל כשר. מקום כזה צריך היה להימצא על דרך המשי, ככל הנראה באזור הפארתי הקרוב ביותר למרוו מצד מערב, שממנו הגיע רב שמואל בר ביסנא למרוו. הפיסקה שצוטטה לעיל מלמדת, כי בהגיעו למרוו סירב האמורא לשותת חמרא (יין ענבים) או שיכרא (משקה העשוי מגרעיני תבואה או פירות, שיש בו שיעור מסוים של כוהה). סירובו נבע משום 'שימצא', כלומר, ספק, שהוא הטיל בכשרות המשקאות הללו. ספק זה שלו מרמז כנראה על כך, שיהודים ישבו במרוו כבר כמה דורות קודם ביקורו זה של האמורא — פרק זמן מספיק כדי שאמורא בבלי יטיל ספק בהקפדתם על הלכות כשרות של משקאות, וזאת בגלל ריחוקם מבבל, המרכז העיקרי של למדנות דתית, ולכן בגלל בוורתם בדיני הלכה נאותים.

הוכחה נוספת להימצאות יהודים בתקופה זו באזור מרוו מספקת לנו הארכיאולוגיה. בחפירות שנערכו בשנות 1954-1956 ליד העיר באיראס-עלי (בקרבת החורבות של מרוו העתיקה) נמצאו גלוקסמאות מן המאות ה-5 עד ה-7. גלוקסמאות אלה כללו עצמות אנשים המוגדרים מבחינה אנתרופולוגית-פיסית כשייכים לטיפוס הים תיכוני, ועל הגלוקסמאות נמצאו כתובות בכתב עברי מרובע, המלמדות על שמות הנפטרים.⁵

4 ראה: פרידלנדר, עמ' 753. המונח ח'וראסאן שימש בתקופתו של נתן הבבלי כשם כולל לחלק המזרחי של אזור איראן רבתי, כלומר לכל חבלי הארץ האיראניים מזרחה מהמדבר האיראני הגדול.

5 ראה: קלבן.

כתובות עבריות על גלוסקמאות שנתגלו ליד באירם-עלי, מן המאות ה-5 עד ז"ק, ועליהן כתוב: יעקב (למעלה), יוסף בר יעקב (למטה), אשר [?] בר (משמאל למטה), במהופך

2. ח'ורזם (כאת')

על נוכחותם של יהודים בעיר פאת' בירת ח'ורזם הקדם-אסלאמית ניתן ללמוד מקביעה אחת בחיבור כשפה הפרסית האמצעית (פהל'ווי), המכונה 'שהרסתאניהא אי איראן' (בירות פרובינציות של איראן). בחיבור זה נאמר, כי ח'ורזם — ושם זה בחיבור הנדון מכונה אל בירת אזור ח'ורזם, כלומר אל העיר כאת' — נוסדה על-ידי נרסי, שהיה 'ממוצא יהודי'.⁶ נרסי היה בן המלך האיראני יזדכרת הראשון (339-420), מהשושלת הקדם-אסלאמית האחרונה היא שושלת הסאסאנים (226-651), מאשתו היהודייה שושנדחת'. החיבור הנדון נכתב במאה התשיעית, כלומר בתקופה האסלאמית, אבל הוא מבוסס על מקורות איראניים קדם-אסלאמיים, לא מאוחר מן המאה השישית. במבט ראשון, נרסי בן יזדכרת הראשון מתואר כאן כאיש 'ממוצא יהודי', כדי להבחין בינו ובין נרסי אחר, המכונה בחיבור זה 'נרסי הארשכי'.⁷ אולם נראה כי לא רק להבחנה זו מתכוון החיבור. שכן, בפיסקה אחרת נאמר, כי את העיר מרוו אי רוד יסד נהראם (הוא המלך הסאסאני הנודע ורהאם ה-5 גור, מלך 420-438) שהיה אחיו של נרסי מייסד ח'ורזם, הן מצד האב והן מצד האם. אולם ורהאם אינו מוגדר כאיש 'ממוצא יהודי' אלא אך ורק כבנו של יזדכרת. לעומת זאת כאשר מזכיר החיבור את שתי הערים במערב איראן שהיתה בהן ככל הידוע אוכלוסייה יהודית גדולה יחסית, הלא הן שוש (הידועה במקורות היהודים כשושן הכירה) ושושתר, הוא טורח לציין שוב כי מייסדתן שושנדחת' 'ממוצא יהודי' היא.⁸ ציון יהדותה של שושנדחת' בא כאן ודאי כדי להסביר את ריבוי היהודים בערים אלו, אשר ייסודן מיוחס לה. מכאן יכולים אנו להסיק, שגם איזכור מוצאו היהודי של נרסי כמייסד ח'ורזם, היא כאת', אינו אלא שריד של אגדה אתילוגית, שנועדה להסביר את

6 [נרסי אי יהודכאן] — ראה: שהרסתאניהא, עמ' 11, פיסקה 10.

7 זהותה ההיסטורית של דמות זו אינה נהירה — ראה: שהרסתאניהא, עמ' 74.

8 על ורהאם — ראה: שהרסתאניהא, עמ' 11, פיסקה 11. על שושנדכת — שם, עמ' 19, פיסקה 47.

הנוכחות היהודית הכוללת בכאת', בעת התהוות המקור שממנו נלקח הנתון הזה לחיבור הנדון, אגדה זו אפשר שהיה לה יסוד היסטורי כלשהו. יש להניח שהמקורות האיראניים ראו את נרסי כמייסדה של ח'ורזם (כאת'), כיוון שאחיו המלך והראם ה-5 גור מינהו למושל ח'ורזם אחרי כיבוש חבל ארץ זה.⁹ אם היה נרסי באמת יהודי למחצה (אין לנו נתונים סותרים על כך, אף שזה פרט המוזכר רק בחיבור הנדון), סביר לשער שהושיב בכאת' יהודים, כדי שבקרב אוכלוסי האזור, שסופח קצת קודם לכן לאימפריה האיראנית, תהיה קבוצה המסורה לו אישית בשל שותפות של מוצא אתני. מכל מקום ניתן לראות בתור הוכחה נוספת לנוכחות יהודים בכאת' קודם הפלישה הערבית לח'ורזם (שנת 93 להיג'רה/712) באיזכורו של אל-טַבְּרִי את אַחְבָּאר בין אישי העיר שבהם נועץ הח'ורזם-שאה (מלך ח'ורזם) בעת המצור הערבי. יש להניח במידה רבה של ודאות, כי אל-טבריי משתמש במונח זה בהקשר הנדון בהתאם למשמעות השכיחה שלו בתקופתו, לאמור מלומדים יהודים ('חברים').¹⁰

3. ישובים אחרים

בבקעת תנג'י אזאו שבאזור ע'ור, באפגאניסתאן הצפונית בימינו, נמצאו כתובות בפרסית בכתב עברי, המזכירים שמות של שלושה יהודים. יהודים אלה עברו בבקעה, לפי התאריך שבשתיים מהכתובות, בשנת 1064 לשטרות (752-753 לספה"ג), כלומר בתחילת התקופה האסלאמית באזור. היהודים המוזכרים בכתובות אלו הגיעו לבקעה ממקום, המכונה בשתיים מהן בשם קובן. ויהוי מקום זה אינו ברור, אבל ככל הנראה, הוא בסמוך לבקעה, אשר דרכה כנראה היו עוברים יהודי קובן כדי להתיישב באזור-המשנה מנדש של ע'ור.¹¹

ניתן לשער, שיהודים ישבו באזור כאבול (אפגאניסתאן המרכזית בימינו) לפחות בסוף התקופה הקדם-אסלאמית. שכן, אבו חניפה אל-נַעְמָאן, מייסד המד'הב (אסכולה הלכתית) הַנְּפִי של האסלאם, היה נכדו של זוטא, מי שהיה עבד שמוצאו מכאבול, ובמרצת הזמן נעשה מְּוֹלָא (עבד ששולח לחופשי אבל נשאר בתלות כלשהי לבעליו הקודמים).¹² השם זוטא אין לו ככל הנראה אטימולוגיה אחרת פרט לזו הארמית (שמשמעה 'קטן'), ומכך אפשר להסיק שזוטא דגן היה יהודי או נוצרי. כיוון שבעת הולדתו של אבו חניפה (699 בקירוב) סבו לא היה יכול להיות מתחת

9 ראה: שהרסתאניהא, עמ' 44-45.

10 ראה: טברי, כרך 2, עמ' 1237. השווה נסיונו של ו' בארטולד לטעון שאין משמעות המונח הזה בקטע זה של אל-טבריי כמשמעותו השכיחה דאו — ראה: בארטולד, כרך 1, עמ' 239; כרך 3, עמ' 545. בשני המקרים אין בארטולד מנמק די הצורך את טיעונו.

11 ראה: הנינג, עמ' 335-342. הנינג (עמ' 340) נוטה להניח, כי השם קובאן מציין כאן את אזור כאבול.

12 שם סבו של אבו-חניפה ניתן בתור זוטא, ומוצאו של זוטא מכאבול מצוין בכל הביוגרפיות המסורתיות של אבו-חניפה, וככל הנראה אין אף מסורת אחרת בנידון — ראה: הערך 'אבו חניפה', אנא"ס, כרך 1, עמ' 123 וביבליוגרפיה — שם, עמ' 124.

לגיל 35-40, נמנה זוטא עם אוכלוסיית האזור שלפני הפלישה הערבית (המסעות הראשונים של הערבים לאזור זה אירעו בשנות 660-670). בשנת 1901 נמצא בדנדאן-אויליק שבסיניקיאנג (תורכיסתאן המזרחית, הפרובינציה המערבית ביותר של סין בימינו) קטע של מסמך בשפה הפרסית בכתב עברי, ודאי מן המאה השמינית.¹³ מכתב זה הוא עדות לכך, כי בהתחלת התקופה האסלאמית, יהודים דוברי פרסית עסקו בסחר חליפין בתורכיסתאן המזרחית עם תורכים, ככל הנראה בסחר בדים (או מלבושים) תמורת כבשים. קרוב לוודאי, סחר מסוג זה לא היה יכול להיות חידוש שנתחדש בתקופה כה סוערת, ולכן היה צריך להיות המשך של מסורת שקדמה לתקופה זו. המסמך הנדון נמצא באזור של דרך המשי. אמנם לא ידוע מאין בא מחבר המסמך לדנדאן-אויליק ומאין היו מגיעים אליו סוחרים שקדמו לו, מכל מקום היה עליהם בלכתם בנתיב זה לעצור לצרכי מנוחת השבת כהלכתה בישובים שבהם היתה אוכלוסיה יהודית. שמות של ישובים כאלה לאורך דרך המשי אינם ידועים לנו עתה.

היהודים שהתיישבו באסיה התיכונה בתקופה הקדם-אסלאמית באו ללא ספק מן האזורים העיקריים של האימפריה האיראנית. פרט למקרה משוער אחד (המקרה של כאת', ראה לעיל), ההגירות האלו היו, ככל הנראה, כריחות אל שולי האימפריה, או לאזורים שמעבר לגבולותיה, מחמת רדיפות נגד יהודים, שהיו שכיחות למדי בתקופה הסאסאנית.¹⁴ נראה, כי ברוב המקרים היתה התיישבות היהודים באסיה התיכונה לאורך דרך המשי במסלוליה העיקריים. עיסוקם בסחר המשי אולי היווה גם הוא גורם מסוים להפיכתם לתושבי קבע של אסיה התיכונה, לאורך הנתיבות של סחר זה.

ג. ראשית העידן האסלאמי והתאסלמויות של יהודים באזור

כיבושי הערבים באסיה התיכונה ארכו כמאה שנים בקירוב, מאמצע המאה השביעית עד שנות ה-40 של המאה השמינית. כיבושים אלו היו מלווים בכפיית האסלאם או בהתאסלמות של המוני אוכלוסים באזור, שהפכו את אסיה התיכונה כבר לקראת אמצע המאה השמינית לחלק של העולם האסלאמי, לא רק מן הבחינה הגיאוגרפית אלא גם מבחינת ההשתייכות הדתית של רוב האוכלוסיה. אין בידינו נתונים רבים המעידים על התאסלמויות של יהודים באזור זה, אך קיימות עדויות מספר המלמדות כי תופעת ההתאסלמות לא נעדרה באותו זמן גם בקרב יהודי אסיה התיכונה. כבר הוזכר למעלה מקרהו של זוטא העבד הכאבולי, סבו של אבו חניפה. הוא אמנם כונה במקורות בשמו הלא-מוסלמי, אולם אין ספק שהתאסלם, שאם לא כן

13 ראה: מרגוליות; אוטאס.

14 ראה: וירדגן, עמ' 128, 130-131, 133, 142-143, 146; ניוסנר, עמ' 914-916.

לא היה יכול לקבל מעמד של מְלָא, שהיה מעמד מיוחד לעבדים משוחררים ממוצא לא-ערבי שנמנו עם המוסלמים.

אחד, יהודי ח'וראסאני, המכונה אבו חפצה, היה מולא של החליפה מרוואן הראשון (כיהן בשנות 684-685). ללא ספק גם הוא השתמד לאסלאם. ניתן להסיק על כך הן ממעמדו כמולא והן מהתמנותו לגובה מיסים באזור ימאמה, אזור שהיה על טהרת האוכלוסיה המוסלמית הערבית. בנו של יהודי מתאסלם זה היה המשורר הערבי הנודע מרוואן בן אבי חפצה.¹⁵

הביוגרפיה הקאנונית של קדוש צופי (מיסטיקן מוסלמי) מוקדם של אסיה התיכונה, אבו עלי פַּצְ'יל בן עיאץ תמימי (מת 803), כוללת אף היא אפיוזודה של התאסלמות יהודי תושב העיר באַנְוֶרד היא העיר הידועה אפיונורד שבאסיה המרכזית.¹⁶

לדעת אנציקלופדיסט ערבי דגול, יאקוט בן עבדאללה אל-רומי אל-חַמְווי (1179 בקירוב-1229), בזמן כלשהו, כנראה באמצע המאה התשיעית, אחד חֶסֶין עזב את מקום מושבו יְהוּד'אנֶכ (מילולית 'מקום יהודי קטן'), שהיה הפרבר היהודי של העיר בלח' (ראה על כך להלן), ועבר להתגורר בבלח' עצמה.¹⁷ את שינוי מקום מגוריו יש לפרש ככל הנראה כצעד מקובל של מי שמשנה את דתו ולכן נוטש את מקום מגוריו הישן, המאוכלס על-ידי בני דתו לשעבר, ועובר למקום-מגורים חדש המאוכלס על ידי בני דתו החדשה. חסין זה היה אבי אחד מגדולי המשוררים הפרסיים הראשונים שהיד בלח'י (מת בשנת 936).

ראש כת הכראמיה בח'וראסאן במחצית השנייה של המאה העשירית, אבו יַעֲקוֹב אסחאק בן מַחְמַשְׁאד' (מת בשנת 993), נאמר עליו שאיסלם יותר מחמשת אלפים נוצרים, יהודים וזורואסטרים.¹⁸ הפעילות המיסיונרית הזאת כנראה לא הצטמצמה לעיר נישאפור (בפרובינציית ח'וראסאן, באיראן שבימינו), שהיתה המרכז של כת זו, אלא נפוצה בכל ריכוזי הכת כלומר בכל אזורי ח'וראסאן ואסיה התיכונה.

אין ספק כי חלק מיהודי אסיה התיכונה אכן התאסלמו כבר בראשית התקופה האסלאמית, אולם העובדה שהיהודים הינם המיעוט הדתי היחיד באסיה התיכונה ששרד מן התקופה הקדם-אסלאמית והוא מוסיף להתקיים עד היום מלמדת, כי שיעור המתאסלמים בקרבם היה נמוך מזה שבקרב קבוצות דתיות קדם-אסלאמיות אחרות באזור, אשר במוקדם או במאוחר חדלו להתקיים כליל בגלל התאסלמות הנמנים עימן.

15 ראה: בארטולד, כרך 6, עמ' 553. על המשורר מרוואן — ראה: ברוקלמן, כרך 1, עמ' 74, הערה 4; פישל, עמ' 34; הע' 22.

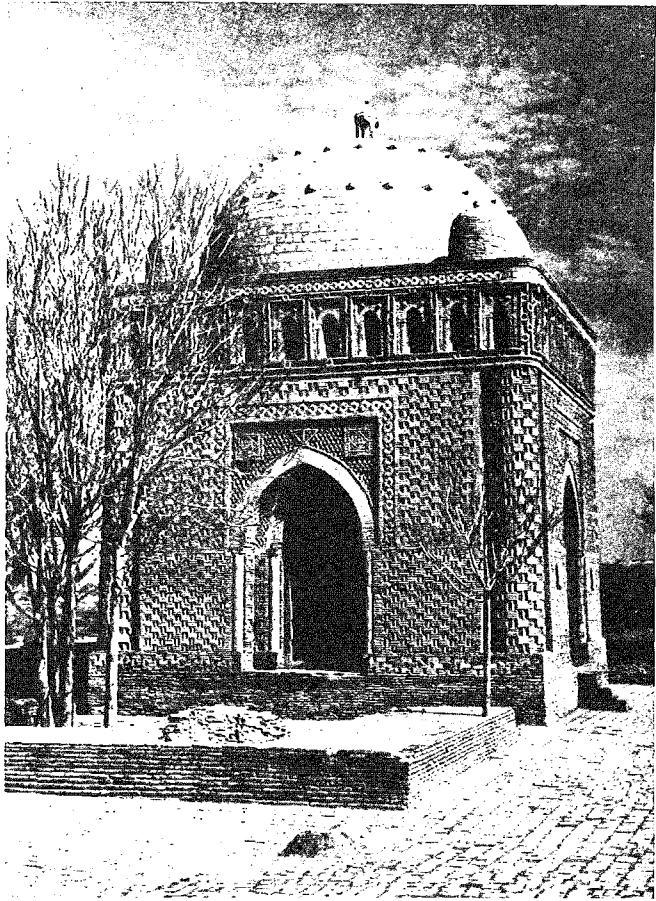
16 ראה: עטאר, כרך 1, עמ' 80. על פַּצְ'יל, חייו ומפעלו ראה גם: הערך 'פציל', אנא"ס, כרך 2, עמ' 936.

17 ראה: יאקות, כרך 3, עמ' 184.

18 ראה: בארטולד, כרך 2, חלק 1, עמ' 233. על אבו יַעֲקוֹב אַסְחָאק בן מהמשאדי — ראה גם: הערך 'כראמיה', אנא"ס, כרך 4, עמ' 669.

המוזוליאום של שושלת
הסאמאנים — שליטי
אסיה התיכונה במאה
העשירית — בעיר
בוכארה

ד. אזור של 'הרבה יהודים'

אין לנו נתונים על מספר היהודים באזור הנדון בימי הביניים המוקדמים, פרט לנתונים מעטים מן המאה ה-12, שאין לבטוח בהם, כפי שנראה להלן. אך אפשר להפיק מידע מסוים בנדון ממקורות שונים. נתן הבבלי מציין, כי בשנות 909-916 פרץ ריב חריף בין ריש-גלותא עוקבא (כיהן בין השנים 900-915/16 בקירוב) וריש-מתיבתא דפומבידייתא בגלל ההכנסות מח'וראסאן.¹⁹ לולא היתה אוכלוסיית יהודי ח'וראסאן — ובאותה תקופה מונח זה כלל את החלק המזרחי של איראן רכתי — גדולה דיה בראשית המאה העשירית, ריב על ההכנסות ממנה לא היה פורץ. אשר לשנות 980, גיאוגראף מוסלמי נודע, שמש אל-דין מחמד אל-מקדסי (946-1000 בקירוב), מציין במפורש שבשנים אלה היו באזור 'הרבה יהודים ומעט נוצרים'. המשורר אבו-ל-קאסם חסן ענצרי (מת 1040), 'מלך-המשוררים' בחצרו של סולטאן מחמוד ע'זנ'וי (מלך 998-1030), מזכיר את היהודים כאחד מארבעת הקיבוצים הדתיים שמשבחים את הסולטאן.²⁰ דברים אלה של ענצרי עשויים ללמד, כי בהתחלת

19 ראה: פרידלנדר, עמ' 756.

20 דברי אל-מקדסי — ראה: מקדסי, עמ' 323. על זמן חיבור ספרו המצוטט ראה: קראצ'קובסקי, כך 4, עמ' 210-218. דברי ענצרי — ראה: ענצרי, עמ' 318, בית 3034. ראה גם שם הערה 4.

המאה ה-11 היו היהודים רכיב לא מבוטל באוכלוסיית הממלכה הע'זנווית, שכללה חלק ניכר של האזור הנדון. במחצית הראשונה של המאה ה-12 מצטט משה אבן עזרא (1055 בקירוב-אחרי 1135) איש שאינו נוקב בשמו, שאמר לו: 'ישנם [...] בע'זנה ארבעים אלף יהודים ובערך אותו המספר במקומות מיושבים [תואצ'ר] אחרים של ח'וראסאן'.²¹ במחצית השנייה של המאה ה-12 בנימין מטודלה קובע, שמספר היהודים ב'ג'זנה' הוא 'כמו פ' אלף' [80,000] וב'סמרכנת' 'כמו חמשים אלף' נפש.²² עם כל הגזומה שבמספרים אלה, הם מעידים על כך שהעולם היהודי במאה ה-12 סבר, כי האוכלוסייה היהודית של האזור הנדון מרובה מאוד. עדות נוספת לכך אפשר למצוא ביצירות של השירה הפרסית שחוברו במאות ה-10-ה-12 במזרח העולם האיראני. איזכור הצבע הצהוב כצבעו של היהודי משמעו, שדמותו של היהודי, הלוכש בגדים צהובים כמצוות תנאי ע'מר המגדירים את כללי ההתנהגות של 'א'הל אל-ד'י'מה' (בני החסות), היתה שכיחה למדיי בנוף האנושי של האזור.²³ הדמויות השליליות של יהודים בפואמה האפית 'שאהנאמה' (ספר המלכים) מאת א'בד-ל-קאסם פ'רוסי (941-1020/25), אף שהן משויכות לתקופה הקדם-אסלאמית, מלמדות בעליל שכבר במאה ה-10 לפחות התהווה בעיני האוכלוסייה האיראנית סטריאוטיפ של היהודי. סטריאוטיפ זה לא היה יכול להתהוות בלי שנוכחות יהודים באזור תבלוט לעין. כאן המקום לציין, כי איזכורי היהודים באזור הנדון בשירה דאו מספרם מרובה יותר מאשר מספר איזכוריהם בחיבורים ההיסטוריוגרפיים של התקופה.

ה. מקומות מושבם של היהודים באסיה התיכונה במאות ה-8-ה-12

רוב המקומות הידועים לנו שבהם ישבו היהודים באסיה התיכונה מצויים מדרום לנהר אמו, הוא ג'יחון שבמקורות הערביים וכחלק מהמקורות הפרסיים, גיחון במקורות הערביים והיהודים-ערביים של התקופה והנהר אוקסוס שבמקורות האירופיים.

שלושת הקיבוצים האחרים הם: המוסלמים, הזורואסטרים והנוצרים (ככתבי-יד אחרים: העכו"ם).

- 21 ראה: אבן עזרא — קוקובצוב, עמ' 219.
- 22 ראה: בנימין מטודלה, עמ' נד. הקריאה הראיראנית 'גיבא' (כיבא?) נראית פחות אפשרית לפי ההקשר ובהסתמך על כך שגם אבן עזרא מזכיר את 'ע'זנה' כעיר המאוכלסת יהודים רבים. שמה של סמרכנת ניתן בגוף הטקסט בתור סמרכות, ואילו לפי כתבי-יד אחרים בוור 'סמרכנת', שהוא הזוריאנט הנכון יותר — ראה: שם, הערה 11.
- 23 במאה ה-10 איזכור כזה נמצא בשירת דיקי (נרצח 977) — ראה: לאזאר, כרך 2, עמ' 164-165, בתים 204, 206. במאה ה-12 איזכור כזה אנחנו מוצאים בשירתו של מע'זי — ראה: פושקור, עמ' 224. הצבע הצהוב ככל הנראה היה צבע-חובה בלבושו של היהודי בעולם האיראני כולו, לפחות מהמחצית הראשונה של המאה ה-11. איזכור כזה למרכזו של העולם האיראני במאה ה-11 — ראה: ג'רגאני, עמ' 46, בית 15; על אזרכאג'אן הקאווקאזית — ראה: ח'אקאני, עמ' 497, בית 10.

1. עִזְנָה

בין המקומות האלו הישוב הרחוק ביותר מאמו הוא עִזְנָה. כבר ראינו במקורות יהודיים מן המאה ה-12 איזכורים מגוונים של מספר היהודים בעִזְנָה. שני מקורות פריים מן המאה ה-11 מוסיפים עדות נסיבתית לנוכחות של יהודים בעיר הזאת בתקופה הזאת. המשורר אַבּוֹ-לִיִּנְגִ'ם אַחְמַד מְנוּצִ'הֵרִי (מת 1041) משווה את זמרת הציפורים להיגוי בסורסית (ואריאנט פחות מתקבל על הדעת — יונית) ובעברית.²⁴ כדי להשתמש במטאפורה כזאת, היה על המשורר לשמוע את הגיית הלשונות הללו, כנראה בהאזינו לתפילות בבתי-כנסת ובכנסיות של עִזְנָה. העדות השנייה היא מאת ההיסטוריון אַבּוֹ סַעִיד עַבְד אֶל־חֵי גְרִדִיזִי מראשית המאה ה-11, שמזכיר במפורש את 'היהודים של הזמן הזה' בהקשר של דיונו כמועדים ובחגים יהודיים.²⁵ לפי הנתונים המועטים הידועים לנו על גרדיזי, הוא חיבר את 'זִיָן אֶל־אֶחְ'בָּאֵר' ('תפארת הידועות') שלו כנראה בעִזְנָה, ולכן בעיר זו הוא היה יכול לראות את היהודים ולשאוב מהם, ולא רק ממקורות כתובים, את הנתונים על מועדי היהודים וחגיגיהם, אשר תיאורם המדויק למדיי מהווה תוכן של שני פרקים בחיבורו.

2. עִזֹר

כבר צוין לעיל, כי יהודים עברו דרך בקעת תנגי אֶזְאוּ באזור עִזֹר, כבר בתחילת האיסלום של אסיה התיכונה. אגדה עִזֹרית, שנשמרה בחיבורו של מְנַהֵג' אֶל־דִּין גִּזְזַגִ'אֵנִי (1193-אחרי 1265), שהיה בעצמו יליד עִזֹר, מספרת כי הנוכחות היהודית הניכרת באזור זה תחילתה בימי הח'ליפה הארון אֶל־רֶשִׁיד (כיהן 786-809). לפי אגדה זו, עלה בידי האמיר בְּנִגִ'י בן נְהָאֵרָאן ממשפחת שְׁנֶסֶב להשיג מהארון אֶל־רֶשִׁיד הסמכה לשלטון על אזור עִזֹר כולו, כיוון שסוחר יהודי תושב עִזֹר לימד אותו את כללי ה'אֶדְב', כלומר את כללי ההתנהגות של בְּנִ-תְרִיבוּת, לרבות אלו הנהוגים בחצר ח'ליפה. סוחר יהודי זה התנה את הוראת ה'אֶדְב' לאמיר בכך, שהלז יתיר ליהודים להשתקע בעִזֹר ויעניק להם את חסותו.

המוטיב העיקרי של אגדה זאת, מוטיב ההסמכה מטעם הח'ליפה, אין לו במה להאחז במציאות ההיסטורית. הוא מובא אך ורק כדי לתת לגיטימציה מוסלמית, המוענת כביכול על-ידי הסמכות המוסלמית העליונה, לשלטון שושלת השנסכים באזור עִזֹר. המחקר ההיסטורי מוכיח שבני משפחת שנסב קיבלו את דת האסלאם

24 ראה: מְנוּצִ'הֵרִי, עמ' 90, קצידה 42, בית 2; ראה גם שם הערה 4.

25 ראה: גרדיזי, עמ' 222. עִזְנָה היתה עשויה לשמש כמקום יציאה או כמקום מעבר הקרוב ביותר מהידועים לנו עתה אל אזור הרי הימלאיה המערביים. באזור זה נתגלו באחרונה כתובות עבריות, שתוארכו על-ידי חוקריהן לאמצע המאה ה-9, אולם תיארוכן עדיין פתוח לשיקול — ראה: יטמר וקאסמאן. תודתי נתונה לפרופ' יונה גרינפלד על שהסב בטובו את תשומת ליבי לפרסום זה.

ככל הנראה לא לפני ראשית המאה ה-11, כמו אוכלוסיית האזור כולה. לכן לא סביר שבני משפחה זו היו בקשרים עם חצר הח'ליפה הארון אל-רשיד בבגדאד בסוף המאה השמינית, כיוון שבעת ההיא הם היו שליטי עכו²⁶ וזוטרם באזור הררי נידח ומרוחק מבירת הח'ליפות.²⁶ ואילו את ההבט היהודי של האגדה יש לראות כעין ניסיון להסביר את הנוכחות הבולטת לעין של היהודים בעיר תחת חסות השושלת השנסבית, בעת התהוות האגדה. תפקיד 'הגיבור המתרבת' (héros civilisateur) שניתן באגדה לסוחר יהודי כנראה משקף את תפקודם של היהודים תושבי האזור בראשית התקופה האסלאמית באסיה התיכונה כמפיצי התרבות של 'העולם הגדול', אשר איתו הם היו בקשרי סחר, למקומות נידחים כמו עיר ההררית והפאגאנית עדיין בראשית התקופה היא. את המסגרת הכרונולוגית של האגדה ניתן לפרש כזיכרון מטושטש כלשהו על הזמנים שבהם החלו היהודים להתישב במספרים ניכרים באזור המשנה מנדש שבעיר, שבו שלטה משפחת שנסב ערב האיסלום ובראשית האיסלום של עיר. סמיכות הזמנים של המסגרת הכרונולוגית באגדה זו ושל הכתובות היהודיות בבקעת תנג'י אזאו (ראה לעיל) יכולה לשמש בסיס לראיית קשר נסיבתי בינן ובינן מנדש. ניתן להניח, שבקעת תנג'י אזאו שימשה ליהודים מקום מעבר בדרכם לאזור מנדש, אשר שליטו העניק להם חסות. במקרה כזה, את ראשית הנוכחות המשמעותית של היהודים במנדש יש לתארך בשנות 750 בקירוב.

נט'אמי ערוצי מזכיר יהודי בשם אסחאק, שהיה מופקד על מכרה עופרת באזור המשנה נרסאד (נרשאדנה)) שבאזור עיר בראשית המחצית השנייה של שנות ה-1140.²⁷ גילויים ארכיאולוגיים בראשית שנות 1960 מראים, שיהודי מעין זה היה אך אחד מיני יהודים רבים שישבו בורסאד במשך לפחות 150 שנה לפני המאורע המתואר בחיבורו של נט'אמי ערוצי וכמאה שנים אחרי זה, כלומר במשך כ-250 שנה. בראשית שנות ה-60 נמצאו שרידי בית-עלמין יהודי בקרבת כפר ג'אם, שלידי אתר העיר פירוזכזה, שנוסדה על-ידי קטב אל-דין מחמד שנסבני בשנות ה-1140. התאריך המוקדם ביותר שנקרא על המצבות הללו הוא שנת 1424 לשטרות (1012-1013) והתאריך המאוחר ביותר עליהן, הידוע לנו לעת עתה, הוא שנת 1557 לשטרות (1246).²⁸ אין באפשרותנו לקבוע ברורות, האם התיישבות היהודים בורסאד/פירוזכזה היתה תוצאה של הגירה ממושכת שלהם בין מקום למקום בתוך אזור עיר, במקרה דנן מאזור המשנה מנדש לאזור המשנה ורסאד, או שמא עם התיישבותם בורסאד הם המשיכו לשבת גם במנדש. מן התאריך המאוחר המוזכר לעיל (שנת 1246) ניתן להסיק, כי הנוכחות היהודית בורסאד חדלה זמן מועט אחרי הריסת העיר פירוזכזה על-ידי המונגולים (1222).

26 על האגדה — ראה: ג'וז'אני, עמ' 383-385. על ראשית שושלת השנסבים — ראה: בוסוורת', עיר.

27 ראה: נט'אמי ערוצי, עמ' 86.

28 על התאריך הראשון — ראה: ראפ, עמ' 57. על התאריך השני — ראה: שקד, אפיגראפיקה, עמ' 73. על מצבות אלה — ראה גם: שקד, פרקים, עמ' 24-25.

3. בלח'

היהודים היו תושבי העיר בלח' ודאי לא מאוחר מהמאה ה-9. יאקות, ששהה בבלח' בשנת 1227, מזכיר את ג'הוד'אנכ (ראה לעיל), אבל איזכורו מתייחס לאמצע המאה ה-9. מטרתו בעיקרה היתה לא גיאוגרפית אלא פילולוגית, עריכת רשימה של כל הטופונימים (שמות מקומות) הידועים לו לאורך כל התקופה האסלאמית. יאקות מגדיר את ג'הוד'אנכ בתור 'אחתן ממושבות בלח'.²⁹ יש להניח, כי ג'הוד'אנכ היה, מכל מקום במאה ה-9, מעין פרבר שראוהו הן בתור מושבה בפני עצמה כתוך 'החומה הגדולה' — אשר לפי הגיאוגרף הערבי הנודע של המאה ה-9, אַבו־ל-עבאס אַחַמַד אל־יעקובי (מת 897 או 905), 'הקיפה את סביבות בלח'³⁰ — והן בתור רובע של החלק החיצוני של העיר, כלומר החלק שבין החומה הפנימית שהקיפה את המרכז העתיק של העיר ובין החומה החיצונית היא 'החומה הגדולה' שהקיפה את המושבות שנוסדו בזמנים שונים סביב גרעין העיר ובמרוצת הזמן היו לאזורי המסחר ואזורי הישיבה של המועסקים במסחר ובמלאכה.³¹ הרובע היהודי המיוחד הזה של בלח', שהיה גם מעין מושב בפני עצמו, נמצא ככל הנראה בקרבת השער בחומה החיצונית של העיר, שנקרא במאה ה-10 'באב אל־יהוד' (שער היהודים).³² הנוכחות הממושכת של היהודים בבלח', ככל הנראה באותו הרובע אך ללא איזכור שמו, גם במאה ה-11, מוכחת על־ידי שני מקורות. המקור הראשון מתעד קיום של קהילה יהודית, שהיתה ככל הנראה לא מבוטלת במספר תושביה, בראשית המאה ה-11. המקור הוא ההיסטוריון הנודע מראשית המאה ה-11, אַבו־ל־פַּצַל בִּיהֶקִי. הוא מספר, כי בזמן כלשהו אחרי שנת 1006, היא שנת כיבוש העיר על־ידי סולטאן מחמד ע'זנווי, הורד המס המיוחד לשם טיפול בגן העיר מעל האוכלוסיה המוסלמית של בלח' והוטל על אוכלוסייתה היהודית.³³ המקור השני הוא קצידה מאת משורר פרסי נודע, נאצ־רִי ח'סֶרוּ קַבְאִדְאִינִי (1004-אחרי 1072), אשר חוכרה תוך הרבע השלישי של המאה ה-11 וכלולים בה דברי ליגלוג וזעף על אודות יהודי בלח' באותו זמן.³⁴

4. ג'הוד'אנכ

השם ג'הוד'אנכ משמעו, כאמור, 'מקום יהודי קטן'. יש לשער, ששם כזה ניתן לרובע

29 על ג'הוד'אנכ — ראה: יאקות, כרך 3, עמ' 184. על טיב פועלו המדעי — ראה: קראצ'קובסקי, כרך 4, עמ' 336-337.

30 ראה: יעקובי, עמ' 288.

31 מכנה טופוגרפי מעין זה ידוע לנו גם בערים אחרות מאותה תקופה — ראה, למשל, על מבנה דומה של סמרקנד דאז: תולדות התאגיפים, כרך 2, ספר 2, עמ' 256; עמ' 457, הערה 132 (ושם גם ביבליוגרפיה בנדון).

32 ראה: אצטח'רי, עמ' 278.

33 קטע זה מחיבורו של אבו־ל־פַּצַל בִּיהֶקִי לא נשתמר. הוא מצוטט על־פי מקור מאוחר יותר, שהסתמך על הגירסה הראשונית היותר שלמה — ראה: בארטולד, כרך 1, עמ' 350-351.

34 ראה: נאצ־רִי ח'סֶרוּ, עמ' 128, בתים 6-8.

היהודי של בלח' כדי להבחין בינו ובין ישוב שהיה במרחק לא רב יחסית ממנו ונקרא ג'הוד'אן, שמשמעו 'מקום יהודי'.³⁵ המקורות שבידינו אינם מזכירים נוכחות יהודית בג'הוד'אן בתקופה הנדונה. למרות זאת, עצם שמה של העיר מעיד שהיהודים היו או מייסדיה או רכיב משמעותי של אוכלוסייתה, לפחות בשלב מוקדם כלשהו של התקופה הזאת. יש לראות באמצע המאה ה-9 — הוא הזמן שבו כבר היה קיים השם ג'הוד'אנב, כדי להבחין כאמור בין רובע יהודי בבלח' ובין העיר הנדונה — את המועד שלפני (terminus ante quem) התהוות שם זה, ולפיכך פרק הזמן שבו היתה עדיין נוכחות יהודית משמעותית בג'הוד'אן. שמה של ג'הוד'אן הוסב ל'מימנה' בזמן כלשהו בין שנת 988 — שבה חוברתה הגירסה השנייה של חיבורו של אל-מקדסי, שבו הוא מכנה את העיר 'אל-יהודיה' בלבד — ובין שנת 1030, שבה סיים אל-בירוני את חיבור 'אל-קאנון', ובו הוא מכנה את העיר 'מימנה'.³⁶ איננו יודעים, האם שינוי שם העיר קשור להעלמות האוכלוסייה היהודית שבה או היו לכך סיבות אחרות, כגון אי רצון של הרוב המוסלמי של אוכלוסייה או של שליטיה לקשור את שמה בצורה כלשהי ליהודים.

5. מרוו

מפיסקה אחת אצל אל-טברי אנו למדים, שבראשית התקופה האסלאמית היוו יהודים רכיב ניכר באוכלוסיית העיר מרוו. לפי פסקה זו, יהודים, זורואסטרים ונוצרים היוו אז קהילות אוטונומיות באוכלוסיית מרוו.³⁷ מאיזכור זה של נוכחות היהודים בעיר בעצם תחילת התקופה האסלאמית ניתן גם להסיק על רציפות הנוכחות היהודית במרוו, לפחות מן המאה ה-4 לספירה, שבה מוזכרת עיר זו לראשונה בהקשר יהודי (ראה לעיל), עד ראשית תקופת האסלאם באזור זה. אין בידינו עדויות על נוכחות של יהודים במרוו בשלבים הבאים של ימי-הביניים המוקדמים, אך ניתן לשער שנוכחותם לא נפסקה, כיוון שיש לנו עדויות ברורות על נוכחותם בעיר זו בהתחלת ימי-הביניים המאוחרים.

35 ראה: חרוד, עמ' 107. כינויים אחרים של ישוב זה המקשרים אותו ליהודים במקורות אחרים הם: 'אל-יהודיה' (באותה המשמעות — ראה: אצטח'רי, עמ' 270; מקדסי, עמ' 314; יאקות, כרך 3, עמ' 167) 'ג'הוד'אן אל-פברא' ('המקום היהודי הגדול' — ראה: יאקות, שם, עמ' 184). השמות האלו נראים פחות אותנטיים מאשר השם שניתן ב'חרוד', כיוון שחיבור זה חובר בשביל שליט פרוכניציית גוגאן כאשר העיר ג'הוד'אן היתה בירת פרוכניציה זו. מכאן ברור שהמחבר האנונימי של החיבור הזה הקפיד יותר בתיתו שמות גיאוגרפיים הקשורים לפרוכניציה זו ועל אחת כמה וכמה אח שם כירתה.

36 ראה: בירוני, אל-קאנון, כרך 2, עמ' 571; מקדסי, עמ' 298.

37 ראה: טברי, כרך 2, עמ' 1688.

6. אביוורד

בדוננו בסוגיית ההתאסלמויות של היהודים, הזכרנו לעיל את העיר אביוורד (באורוד) במחצית השנייה של המאה ה-8. זהו האיזכור היחיד של הימצאות יהודים באביוורד.

7. ח'ורום

העדות היחידה להימצאות יהודים בכאת', בירת האזור ח'ורום, מצויה בדברי אל-טברי, שכבר הזכרנו לעיל, על אחבאר בעת הפלישה הערבית לאזור. אין לנו שום עדות ישירה לנוכחות היהודים בח'ורום בשאר השלבים של ימי הביניים המוקדמים. בכל זאת נראה, שאפשר לפרש נתונים מסוימים המצויים בידינו כעדויות נסיבתיות להימצאות יהודים בכאת' לפחות במאה ה-10. התיאור הקפדני, המדויק והשיטתי ביותר של הלוח היהודי ב'כרונולוגיה' של אל-בירוני כוסס במידה רבה, ואולי אף בעיקר, על המידע שסופק למדען המוסלמי הדגול הזה על-ידי המידענים היהודים המלומדים שלו. אחד מהם, המוזכר על ידי אל-בירוני בשמו, הוא יעקוב בן מוסא אל-נקרסי תושב ג'רג'אן (ג'רג'אן). אבל היה לאל-בירוני לפחות עוד מידען יהודי או מידענים יהודים. דינו בלוח היהודי מלמד, במידה רבה של ודאות, כי הוא השתמש ביותר ממקור יהודי אחד בעל-פה, אל-בירוני סיים את חיבור הכרונולוגיה, ככל הנראה, בשנת 1000 בקירוב, בהיותו בגיל כ-28 שנים (ירחיות), שנתיים אחרי בואו לגרג'אן.³⁸ קשה לשער, כי חיבור מונומנטאלי כזה וגדוש פרטים טכניים הניתנים בקפידה רבה היה יכול להיכתב בידי איש צעיר יחסית, אשר זאת היתה עבודתו המדעית הגדולה הראשונה, במשך שנתיים בלבד, בלי איסוף מוקדם של ידיעות, אגירת נתונים ובדיקתם. לפני בואו לגרג'אן הוא שהה זמן קצר בבוכארה בשנת 997 או 998. במשך שהותו זאת הוא היה יכול להשתמש בכתבי-היד שבספריית שושלת הסאמאנים (875-999), אבל שהותו לא היתה מספקת לו לעבודת-הכנה כגון איסוף מידע בעל-פה על הלוח היהודי. לכן יש להניח במידה רבה של ודאות, כי איסוף מידע זה בעל-פה, שעליו מבוסס במידה רבה החלק בחיבורו הדן בלוח היהודי, עשה אל-בירוני בעיר מולדתו כאת', ובה הוא בא במגע עם מידען או מידענים יהודים זולת יעקוב אל-נקרסי.

על נוכחות של יהודים בכאת' במחצית השנייה של המאה ה-10 אפשר להסיק גם ממה שאל-בירוני מספר על מדען ח'ורזמי בשם אל-איראנשהרי. אל-איראנשהרי, הידוע לנו רק מן המקור הנדון, היה מורהו של אל-בירוני, כלומר התגורר בכאת' לפחות בשנים שבהן למד אצלו אל-בירוני, וכתב ספרים על דתותיהם של הנוצרים,

38 על מידעניו היהודים — ראה: בירוני, את'אר, עמ' XXXIII; שרייר, עמ' 258; פישל, עמ' 44. על דייקנות תיאור הלוח היהודי אצל אל-בירוני — ראה: קראוזה, עמ' 8. על מועד סיום חיבורו — ראה: הערך 'אל-בירוני', אנא'ס, כרך 1, עמ' 1236.

היהודים, המניכאים וההודים. אל-בירוני משבח את כל הספרים הללו של מורו, פרט לספרו על ההודים, אשר מגרעותיו, לדעת תלמידו, נבעו מכך שהיו לאל-איראנשהרי מידענים גרועים על נושא זה אשר לא היה להם ידע מהימן על דתם שלהם. מקביעה זאת אפשר להסיק כי ספריו של אל-איראנשהרי על הדתות האחרות היו מיוסדים על דברי מידענים טובים. אשר לנוצרים, אל-בירוני עצמו מציין את נוכחות המלכיתים בכאת' בזמנו. כמו כן ידוע שבאותה תקופה ישבו בכאת' יעקוביטים.³⁹ אף שאין בידינו מידע ישיר על הימצאותם של יהודים בכאת' בתקופה היא, היגיון דיונו של אל-בירוני בחיבורי מורו מלמד, כי היו בעיר זו בתקופה היא גם יהודים (ומניכאים), שהיו ידענים של דתם.

8. סמרקנד

על נוכחות ניכרת של יהודים בסמרקנד במחצית השנייה של המאה ה-12 מעידים דברי בנימין מטודלה, באומרו: 'בסמרקנד כחמש רבבות מישראל'.⁴⁰ המספר הוא ללא ספק מוגזם, אבל יש להסיק ממנו, כי בנימין מטודלה — אשר כידוע לא ביקר באסיה התיכונה ורק ניוון מידעיות על היהודים באזור — היה בידו מידע על מספר גדול של יהודים שחיו בסמרקנד.

כעדות מקבילה לנוכחות יהודים בעיר זו בתקופה הנדונה ניתן לפרש אגדה אחת, שנשמרה בחיבור הדן בעיקר בקברי הקדושים המוסלמים בסמרקנד והידוע בשם 'קנדיה'. לפי אגדה זו, האיש שלימד את אנשי סמרקנד איך לבנות את אמת-המים המפורסמת העשויה עופרת (ג'ר-י ארוזי) של העיר היה חכם יהודי. הפרטים בדבר התהוות הגירסה הנוכחית של חיבור זה, שהיא נוסח פרסי שנתעצב סופית כנראה בראשית המאה ה-16, אינם מעניינינו כאן.⁴¹ מכל מקום קשה להטיל ספק בכך, שהאגדה הנדונה הוכנסה לחיבור לא בידי מוסיפים מאוחרים אלא התהוותה בתקופה הקדם-מונגולית. שכן, כידוע, עם הכיבוש המונגולי של סמרקנד בשנת 1220 הפך חלקה העתיק, שבו היתה מצויה אמת-המים העשויה עופרת, לעיי חורבות וניטש על-ידי תושביו. לכן הוזכרון של אמת-המים המפורסמת הזאת נשאר רק בספרים. היהודי באגדה זו, כמו באגדה העזירית שהובאה לעיל, ממלא תפקיד של הגיבור המתרכת. לכן אגדה זו לא יכלה להתהוות אלא על סמך נוכחותם של יהודים בסמרקנד, אשר ראו בהם קבוצת מיעוט המסוגלת להקנות לרוב האוכלוסיה מיומנויות מיוחדות מסוימות, או לפחות על סמך זכרון חי של קיום קבוצה זו.

39 על אל-איראנשהרי — ראה: בארטולד, כרך 6, עמ' 182. אשר למלכיתים — ראה: בירוני, את'אר, עמ' 288; אשר ליעקוביטים — ראה: הערך 'ח'ירוס', אנא"ס, כרך 4, עמ' 1063.

40 ראה: בנימין מטודלה, עמ' נד; ראה גם דיון טקסטולוגי: לעיל, הערה 22.

41 האגדה — ראה: בארטולד, כרך 30, עמ' 276, הערה 9; השווה גם: שם, עמ' 275, הערה 4. את נקודת-הראות המסורתית מאז בארטולד — ראה: סטורי-ברגל, כרך 2, עמ' 1112-1113. דיון מחודש על כך — ראה: וויינברגר.

9. ג'נר ויהוד'ליק

בשני ישובים באזור-הגבול שבין העולם האיראני לעולם התורכי התגוררו יהודים באותו זמן, והם: ג'נר שבשולי המדבר קיזיל'קום בקירבת חופו השמאלי של הנהר סיר (יאקסארטס), ויהוד'ליק. משורר ח'רזמי נודע, רשיד אל-דין מַחְמַד נַטְוֹאט (1087 בקירוב-1177 או 1182), משבח את כמאל אל-דין מחמד, ששלט זמן קצר בעיר ג'נר, לאמור: 'מפחד רומחך מנעץ הלבבות וחיצך מבער הנשמות // נסתלק נוהג האמגושים ולא נשאר שמם של היהודים'.⁴² וטוואט עסק זמן קצר יחסית בכתיבת קצירות לשבח כמאל אל-דין וחדל מכך בשנת 1152, קרוב לודאי זמן מה לפני שג'נר נשלטה במישרין על-ידי מלך ח'רזום אתסיו (מלך 1127-1156), פטרונו העיקרי של המשורר, וכאמל אל-דין נכלא.⁴³ המאורעות המרומזים בבית הזה שבשיר לא צוינו, למיטב ידיעתי, על-ידי ההיסטוריונים בני-זמנו של המשורר. יהיה אשר יהיה משמע המונח אמגושים ('מג'וס') בשיר הזה, באשר ליהודים כוונת המשורר היתה, קרוב לודאי, גירוש או אף השמדתה של הקהילה היהודית בג'נר, תוך כדי שנות שלטונו המועטות של כמאל אל-דין בעיר זו.

בחיבור הגיאוגרפי הפרסי 'ח'רוד אל-עאלם' מוזכר הישוב יהוד'ליק בגבול אזורי פרע'אנה ואילאק.⁴⁴ אין החיבור כולל שום פרטים על הישוב הזה, אבל עצם שמו מקשר אותו בצורה ברורה ביותר הן ליהודים והן לתורכים, כיוון ששם זה משמעו בתורכית הוא 'מקום שופע יהודים'.

10. בהי

לבסוף יצוין מקום, ככל הנראה יחיד במינו, שהיה מאוכלס יהודים, בתבל ארץ שרוב רובה של אוכלוסייתה היו תורכים. הנוסע הערבי הנודע מן המחצית השנייה של המאה ה-10, אבו ד'לף, מזכיר ב'רסאלה' (איגרת) הראשונה שלו עיר בשם בהי באזור סינג'יאנג. חוקרי תולדות הגיאוגרפיה הערבית אינם תמימי דעים האם כאמת ביקר אבו ד'לף בתבל ארץ זה, אך איש מהם אינו מטיל ספק בכך שהיה לו מידע טוב על האתרים והאוכלוסים שתיאר. לכן אין להטיל ספק בנתונים שלו על אוכלוסיית בהי, אשר לפיהם 'אוכלוסייתה [מורכבת מן] מוסלמים, יהודים, נוצרים, זורואסטרים ועכר'ים'.⁴⁵

42 ראה: וטואט, עמ' 151 (המספור שצוין במקור, עמ' 155 — שגוי), בית 1915.

43 ראה: צפא, עמ' 630; בוסורת', היסטוריה, עמ' 145.

44 ראה: ח'רוד, עמ' 117.

45 רסאלה זו במקורה לא נשתמרה, אך במובאה מתוכה מצוי האזכור של בהי — ראה: יאקות, כרך 5, עמ' 413; ראה גם: יול, עמ' 251. על מיקומה של בהי — ראה: אבו ד'לף, עמ' 15.

הפניות ביבליוגרפיות

Abu-Dulaf Mis'ar ibn Muhallil's *Travels in Iran*, Arabic Text with an English Translation and Commentary by V. Minorsky, Cairo 1955. אבו דלף

P. Kokovtsov, *Iz 'Knigi besedi i upominaniya' (Kitab al-Muhadara val-muzakara) Moiseya Ibn Ezri, Vostochnie zametki*, St-Petersburg 1895, pp. 193-220. אבן-עזרא-קוקובצוב

B. Utas, 'The Jewish-Persian Fragment from Dandan-Uiliq', *Orientalia Suecana*, 17 (1968), pp. 123-126. אוטאס

*The Encyclopaedia of Islam*², Leiden 1960. אנא"ס

Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri, *Vitae regnorum, Descriptio ditionis moslemicae*², (Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Vol. 1) ed. M.J. de Goeje, Lugduni Batavorum 1927. אצטח'רי

V. Bartold, *Sochineniya*, Vols. 1-9, Moscow 1963-1977. בארטולד

L. Boulenois, *The Silk Road*, London 1967. בולנוא

C.E. Bosworth, 'The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)', In: *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, Cambridge 1968, pp. 1-202. בוסוורת', היסטוריה

—, 'The Early Islamic History of Ghūr', *Central Asiatic Journal*, 6 (1960), pp. 116-133. בוסוורת', עיר

אבו-ל-ריחאן מחמד אל-בירוני, כתאב אל-קאנון אל-מסעורי, כרכים 1-3, חיראבאד 1954-1956. בירוני, אל-קאנון

—, —, כתאב אל-את'אר אל-באקיה ען אל-קרן אל-ת'אליה, א, לייפציג 1923. בירוני, את'אר

ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, מהדיר נ' אדלר, לונדון 1907. בנימין מטודלה

C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Vol. 1, Weimar 1897. ברוקלמן

מנהאג'י סראג' ג'וזג'אני, טבקאטי נאצרי, מהדיר ע' חביבי, כרך 1, קואטה-כאבול 1949/1328. ג'וזג'אני

פח'ר אל-דין אסעד גרגאני, ריס-וראמין, מהדירים מ' טודוא, א' גוואח'אריא, טהראן 1970/1349. גרגאני

אבו סעיד עבד אל-חי גרדיוזי, זין אל-אח'באר, מהדיר ע' חביבי, טהראן 1968/1347. גרדיוזי

W. Henning, 'Inscriptions of Tang-i Azaq', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 20 (1957), pp. 335-342. הנינג

מ' הראל (בכאיוף), נחלת יעקב, תל-אביב תשמ"ג. הראל

W. Watson, 'Iran and China,' *The Cambridge History of Iran*, Vol. 3, Cambridge-London 1983, pp. 537-558. ווטסון

1983, pp. 537-558. ווטאט

רשיר אל-דין וטואט, דיוואן, מהדיר ס' נפסי, טהראן 1960. וויינברגר

J. Weinberger, 'The Authorship of Two Twelfth Century Transoxanian Biographical Dictionaries', *Arabica*, Vol. XXXV (1986), fas. 3, pp. 368-382.

G. Widengren, 'The Status of Jews in the Sassanian Empire', *Iranica Antiqua*, vol. I (1961), pp. 117-162. וידנגרן

ח'אקאני שרוואני, דיוואן,² מהדיר צ' סג'אדי, טהראן 1978/1357. ח'אקאני

*Hudud al-Alam, The Regions of the World*², Transl. and explained by V. Minorsky, ed. by C.E. Bosworth, London 1970. חדוד

Al Tabari, *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari*, ed. M.J. de Goeje, Leiden 1879-1901. טברי

- יאקות אל-חמווי, מעגים אל-בלדאן, קאהיר 1906/1324. יאקות יול
- H. Yule (trans. and ed. by), *Cathay and the Way Thither Being a Collection of Medieval Notices of China*, Vol. 1 (reprint), Taipei 1972.
- K. Yettmar (with a contribution by Th. Kwasman), 'Hebrew Inscriptions in the Western Himalayas', *Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, Roma 1987, pp. 640-667. יסמר וקואסמאן
- Ahmed... al-Kâtib al-Jakûbî, *Kitâb al-Boldan* (Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Vol. 7) ed. M.J. de Goeje, Lugduni Batavorum 1892. יעקובי
- G. Lazard, *Les premiers poètes persans (IXe-Xe siècles)*, Vol. II, Textes persans, Teheran-Paris 1964. לאזאר
- D. Lang, 'Iran, Armenia and Georgia', *The Cambridge History of Iran*, Vol. 3(1), pp. 505-536. לאנג
- מנוצה'רי דאמע'אני, דיוואן, מהדיר מ' דביר סיאקי, טהראן 1948/1326. מנוצה'רי מקדסי
- Abu Abdollah Mohammed [...] al-Mokaddasi, *Descriptio imperii moslemici*² (Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Vol. 3) ed. M.J. de Goeje, Lugduni Batavorum 1906.
- D. Margoliouth, with an Introductory Note by M.A. Stein and Communications from W. Bacher, A. Cowley and J. Wiesner, 'An Early Judeo-Persian Document from Khotan, in the Stein Collection, with Other Early Persian Documents', *Journal of the Royal Asiatic Society* (1903), pp. 735-761. מרגוליות
- נאצריי ח'סרו קבאדיאני, דיוואן, מהדיר נ' תקווי, טהראן 1969. נאצריי ח'סרו נט'אמי ערוצ'י
- נט'אמי ערוצ'י סמרקנדי, צ'האר מקאלה,³ מהדירים מ' קוויני, מ' מעין, טהראן 1955/1333.
- J. Neusner, 'Jew in Iran', *The Cambridge History of Iran*, Vol. 3(2), The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. pp. 909-920. ניוסנר
- Ch. Stori, *Persidskaya literatura, Bio-bibliograficheski obzor*, Pererabotal i dopolnil Yu. Bregel, Vol. II, Moscow 1972. סטורי-ברגל
- ש' ספראי, עליות לרגל כימי בית שני, תל-אביב 1965. ספראי עטאר
- פריד אל-דין עטאר, תד'כרת אל-אוליא (פרסום חוזר של פרסום מאת א' ניקולסון). חלק א,² טהראן (חש"ד).
- ענצרי בלחי, דיוואן, מהדיר מ' דביר סיאקי, טהראן 1963/1342. ענצרי פושקור
- C.H. de Fouchecour, *La description de la nature dans la poésie lyrique persane du XIe siècle, Inventaire et analyse de thèmes*, Paris 1969.
- W. Fischel, 'The Jews of Central Asia (Khorasan) in Medieval Hebrew and Islamic Literature', *Historia Judaica*, vol. 7 (1945), pp. 29-50. פישל
- I. Friedlaender, 'The Arabic Original of the Report of Nathan ha-Babli', *Jewish Quarterly Review*, XVII (1904-1905), pp. 747-761. פרידלנדר
- ד'ביח-אללה צפא, תאריח'יי אדביאית דר איראן, כרך 2,³ טהראן 1960/1339. צפא קלבן
- א' קלבן, 'כתובות עבריות על גלוקסמאוז שנחגלו באסיה התיכונה', קדמוניות, כרך 12 (1979), גליון 2-3, עמ' 91-92.
- M. Krause, 'Al-Biruni, ein iranischer Forscher des Mittelalters', *Der Islam*, 26 (1940), pp. 1-15. קראוזה
- I. Krachkovskiy, *Sochineniya*, Vols. 1-6, Moskva 1955-1960. קראצ'קובסקי

- E.L. Rapp, 'Neue persisch-hebraische Inschriften Afghanestans aus dem Mittelalter', *Eine Gesamtübersicht Jahrbuch der Vereinigung Freunde der Universität Mainz*, 1973, pp. 52-66. ראפ
- (Šahristānīha i Ēran) — J. Markwart, *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr* (Pahlavi text, version and commentary), ed. by G. Messina, Roma 1931. שהרסתאניהא
- Sh. Shaked, *Epigraphica Judaeo-Iranica* In: *Studies in Judaism and Islam* presented to Sh. D. Goitein, Jerusalem 1981, pp. 71-82. שקד, אפיגראפיקה
- ש' שקד, 'פרקים במורשתם הקדומה של יהודי פרס', *פעמים*, 23 (תשמ"ה), עמ' 22-37. שקד, פרקים
- M. Schreiner, 'Les Juifs chez Albiruni', *Revue des Etudes Juives*, XII (1886), pp. 258-266. שריינר
- Istoriya tadzhikskogo naroda*, tom 2, Kn, 1, Moskva 1964. תולדות התאגידים